

Հայկ ՄԵԼԻՔ-ԱՂԱՄՅԱՆ

XX ԴԱՐԻ ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԻ ԲՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՇԻՐԱԿՈՒՄ *

Հայտնի, է, որ պատմական Շիրակը Հայաստանի Արարատյան նահանգի 20 գավառներից էր և Ախուրյան գետով սահմանագատվում էր 2 մասի՝ Արևմտյան Շիրակ՝ ներկայիս Թուրքիայի տարածք, և Արևելյան Շիրակ, որը մոտավորապես ընդգրկում է ներկայիս Շիրակի մարզի՝ Ամասիայի, Ախուրյանի, Աշոցքի, մասամբ Արթիկի և Անիի տարածաշրջանները:¹

Ամենայն հավանականությամբ, առաջին գերմանացի ճանապարհորդը, որն այցելել էր Արևմտյան Շիրակ և տեսել էր Անիի ավերակները, եղել է ազնվական ճանապարհորդ Հենրիխ Պոզերը (1599 Էքստորֆ – 1661 Բրեսլաու): 1620թ-ից մինչև 1623թ. նա Գերմանիայից հասել էր Թուրքիա, այնուհետև՝ Պարսկաստան հետևյալ ուղեգծով՝ Կոնստանդնուպոլիս-Էրզրում-Կարս-Անի-Երևան-Էջմիածին-Նախիջևան-Թավրիզ - Իսֆահան:² Նույնպես հայտնի է, որ Պոզերը եղել է Մարբուրգի համալսարանի շրջանավարտ և Էրզրումում փորձել է ուսումնասիրել հայերեն:³

XIX դարի գերմանացի ճանապարհորդներից առաջինը, ով այցելել է Արևելյան Շիրակ՝ մասնավորապես Գյումրի, գերմանացի բժիշկ Ֆրեյզանն էր: Նա ծառայում էր Ռուսական կայսրությանը և 1811-1812թթ. հատուկ առաքելությամբ ռուսների կողմից գործուղվում է Թավրիզ՝ հաշտության բանակցություններ վարելու պարսից թագաժառանգ Աբաս Միրզայի հետ:⁴ 1812թ. ապրիլի վերջերին Ֆրեյզանը Թիֆլիսից ճանապարհ է ընկնում Սանահին – Վանաձոր – Սպիտակ – Մեծ Պարնի – Ջաջուռ – Գյումրի – Երևան – Նախիջևան – Թավրիզ ուղեգծով և մի քանի ամսից հասնում է Պարսկաստան: Ուշագրավ է, որ Վանաձորից մինչև Գյումրի ճանապարհահատվածում վայրի կենդանիների շարքում Ֆրեյզանը իր գրառումների մեջ մատնանշում է փոքր տեսակի վագրերի և բորենիների:⁵ Իր ուղեգրություններում ճանապարհորդը նշում է նաև Գյումրու պատկառելի չափերի բերդը, սակայն Ալեքսանդրապոլի՝ ներկայումս հայտնի բերդը կառուցվել

* Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2016թ. սեպտեմբերի 24-25-ին կայացած «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» միջազգային 9-րդ գիտաժողովում:

¹ Եղիազարյան Հ., Շիրակի լեռնահովտի պատմական հուշարձանները: Եր., 1975, էջ 3:

² Полиэктон М. Европейские путешественники XIII – XVIII вв по Кавказу. Тифлис, 1935, стр. 161. Encyclopedia Iranica.

³ https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_von_Poser_und_Gross-Naedlitz - Henrich von Poser, Wikisource, p 1.

⁴ Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. 2 (1800-1820), Մելքոնյան ֆոնդի հրատարակչություն, Եր., 1934, էջ 395:

⁵ Նույն տեղում, էջ 400:

է ռուսների կողմից 1836-1846թթ., և ճանապարհորդն այն չէր կարող տեսնել:⁶ Ամենայն հավանականությամբ, Ֆրեյզանը նկատի է ունեցել Գյումրու միջնադարյան բերդը: Այն հիմնահատակ քանդվել է 1836թ., և նրա տեղում կառուցվել է Ալեքսանդրապոլի նոր հոյակերտ բերդը:⁷

1836թ. ամռանը և 1837-1838թթ. ձմռանը Շիրակում հիմնարար բուսաբանական և բուսաշխարհագրական ուսումնասիրություններ է կատարել հանրաճանաչ գերմանացի բուսաբան, Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր և Բեռլինի բուսաբանական այգու տնօրեն Կարլ Կոխը (1809 Վեյմար-1879 Բեռլին)⁸: Նա փաստորեն առաջին բուսաբանն էր, որ մասնագիտական հետազոտություններ է կատարել բուն Շիրակում, քանի որ մինչ այդ հայտնի ֆրանսիացի բուսաբան Ժոզեֆ Պիտոն դե Տուրնեֆորը (1656-1708) բուսաբանական ուսումնասիրություններ էր կատարել միայն Շիրակին սահմանակից Կարսի շրջանում 1700-1702թթ.⁹ Թիֆլիս կատարած իր ուղևորության ժամանակ:⁹

Կ.Կոխի 1836-1838թթ. արշավախմբային երթուղիները ներառում էին Շիրակի տարածքի մի զգալի մասը՝ մինչև Ղազանչի գյուղը Աշոցքում, Հոդմիկ գյուղը Ամասիայի տարածաշրջանում և Արագածի հյուսիսարևմտյան լանջի Մանթաշ գյուղը: Բուսաբանը ուսումնասիրություններ է կատարել նաև թագավորանիստ Անիի շրջակայքում: Ընդհանուր առմամբ նա նկարագրել է մի քանի հարյուր բուսատեսակներ և առանձնացրել գիտության համար մի քանի նոր բույսեր: Տպավորված լինելով Անիի վեհաշուք ճարտարապետությամբ, նա դրանցից մի բազմամյա տափաստանային խոտաբույս, անվանել է *Triglochin ani K.Koch*՝ ի պատիվ հայոց երբեմնի մայրաքաղաքի:¹⁰ Գերմանացի բուսաբանի գիտական լայնախոհության և հայ ժողովրդի պատմության հանդեպ մեծ հետաքրքրության մասին է վկայում այն փաստը, որ Հայաստան իր երկրորդ այցելության նախաշեմին՝ 1844թ. ապրիլի 11-ին, մեր մեծ հայրենակից Խաչատուր Աբովյանը, հանդիպելով նրան Թիֆլիսում, բուսաբանի խնդրանքով նրան արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում հայկական երաժշտական գործիքների և խոհարարական արվեստի մասին:¹¹

1843թ. մայիսին Հայաստան է ժամանում Մյունխենի համալսարանի աշխարհագրության և ազգագրության պատվավոր պրոֆեսոր, Բավարական գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ Մորից Վագները (Վակները) (1813 Բայրոնտ - 1887 Մյունխեն): Նա առաջնահերթ նպատակ ուներ ուսումնասիրել

⁶ Գարրիելյան Հ., Լենինական, Եր., 1984, էջ 13:

⁷ Մաթևոսյան Ս., Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Եր., 1985, էջ 22:

⁸ Բարսեղյան Ա., Հայաստանում գերբնականիկական գիտության զարգացման պատմության շուրջ, *Биологический журнал Армении*, 1971, № 5, էջ 96: Липский В. Флора Кавказа. СПб, 1899, стр. 43; Файвуш Г. История изучения флоры и растительности Ширака. Флора, растительность и растительные ресурсы Армении. 1981, вып. 8, стр. 46.

⁹ Файвуш Г. К изучению степной растительности Ширака. Флора, растительность и растительные ресурсы Армении. 1981, вып. 7, стр. 83.

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 83:

¹¹ Հակոբյան Ա., Խաչատուր Աբովյանի անշուրթունքները Հայաստան այցելած եվրոպական գիտնականների հետ (1843-1848թթ.), Պատմա-բանասիրական հանդես, № 1, 2012, էջ 128:

1840թ. Արարատի երկրաշարժի պատճառները և հետևանքները: Ճանապարհորդությունը Թիֆլիս – Ղազախ – Իջևան – Դիլիջան – Սևան – Հրազդան – Երևան – Արագած – Գյումրի – Սպիտակ – Ստեփանավան – Թիֆլիս երթուղիով նա կատարում է Խաչատուր Աբովյանի ուղեկցությամբ:¹²

Նույն թվականին՝ հուլիսին, Վագները մի քանի օրով հյուրընկալվում է Գյումրիում, որը նա անվանում է Նոր Գյումրի կամ Ալեքսանդրապոլիս: Նա մասնավորապես նշում է քաղաքի մասին. «Կատարյալ կանոնավորությամբ, ուղղաձիգ և ընդարձակ փողոցներով, գորանոցների նման շենքերով և մեծամեծ հրապարակներով:... Բնակչության թիվը գրեթե 6000 հոգի է, որոնց մեծ մասը կազմում են Տաճկաստանից գաղթած հայազգիներ:»¹³ Սյնուհետև իր հիացմունքն է արտահայտում Գյումրու նորակառույց բերդի մասին: Ճանապարհորդը թողել է նաև շատ արժեքավոր բնագիտական մասնավորապես՝ բուսաբանական բնույթի նյութեր, որոնք նրա ուղեգրությունների հայերեն տարբերակի մեջ գրեթե տեղ չեն գտել:¹⁴

1860-ական թթ. Ալեքսանդրապոլի ընդհանուր համայնապատկերի մի փառահեղ փորագրություն է կատարել գերմանացի նկարիչ Յու. Կեստները, որը նաև մի այլում է հրապարակել՝ նվիրված Անիի պատմամշակութային կոթողների վիմագիր արձանագրություններին:¹⁵

Ռուսահայատակ, սակայն ծագումով գերմանացի հայտնի կենդանաբան և բուսաբան, Կովկասյան թանգարանի տնօրեն Գուստավ Ռադդեն (1831 Դանցիգ, ներկայումս՝ Գդանսկ, Լեհաստան – 1903 Թիֆլիս) 1875թ. ձեռնարկել էր բնագիտական մեծ ճանապարհորդություն: Նրա ուղեգիծն էր Ախալքալաք – Ալեքսանդրապոլ – Հադիձավանք – Արագած – Մաստարա – Լուսակերտ – Մարդարապատ – Էջմիածին – Երևան:¹⁶ Գ. Ռադդեին այս ճանապարհորդության ժամանակ ուղեկցում էր երկրաբան, մասամբ բուսաբան և միջատաբան Գուստավ Իվանովիչ Միվերսը (1843-1898):¹⁷ Ուղեգծի Ախալքալաք – Մարդարապատ ճանապարհահատվածը ժամանակին հանդիսացել է այսպես կոչված՝ «աղի ճանապարհի» ամենաբանուկ մասերից մեկը, որով Կարսի մարզի Կողբի հանրահայտ աղահանքից հիմնականում ուղտերի քարավաններով մեծ քանակությամբ աղ էին արտահանում Թիֆլիս:¹⁸

Հայկական լեռնաշխարհի անկենդան բնության ուսումնասիրության սպարեզում ամենածանրակշիռ ավանդը պատկանում է գերմանացի երկրաբան և բնագետ Հերման Աբիխին (Otto Wilhelm Herman von Abich, 1806 Բերլին – 1886

¹² Հակոբյան Ա., 2012, էջ 125-126: Վակներ Մ., Ճանապարհորդությունն ի Հայաստան, քաղելով թարգմանեց Հ. Փիլիպպոս Ճամճեան, Վիեննա, 1851:

¹³ Վակներ Մ., 1851, էջ 126:

¹⁴ Липский В. Флора Кавказа. СПб, 1899, стр. 25.

¹⁵ Մաթևոսյան Ա., Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Եր., 1985, էջ 18:

¹⁶ Мазурмович Б. Густав Иванович Радде. В кн.: Выдающиеся отечественные зоологи. М.: Учебгиз, 1960, стр. 80; Радде Г. Коллекции Кавказского музея, том II. Ботаника, 1901, стр. 7.

¹⁷ Мазурмович Б., նշվ. աշխ., էջ 84:

¹⁸ Օհանյան Ա., Անրելս տրանսպորտը նախասովետական Հայաստանում, հ. 43, ԵՊՀ, 1954, էջ 22-23:

Վիեննա, թաղված է Գերմանիայի Կոբլենց քաղաքում): Այս աշխարհահռչակ գիտնականը 28 տարի մանրակրկիտ և հիմնարար երկրաբանական աշխատանքներ է կատարել ամբողջ Կովկասի և նրա հարակից տարածքներում, այդ թվում նաև՝ մինչ այդ լավ չուսումնասիրված պատմական Շիրակի տարածքում: 1840-ական թթ. նա առաջին անգամ առանձնացրել և գիտական գործածության մեջ է մտցրել «Հայկական լեռնաշխարհ» ֆիզիկաաշխարհագրական եզրույթը (մոտ 400.000կմ² տարածքով), որը, ի նշան խորին հարգանքի, այդպես է անվանել՝ պատվելով տեղաբնակ հայ ժողովրդին:¹⁹

Արիստոտելի հիմնարարական հետազոտություններն ընդգրկում էին երկրաբանության գրեթե բոլոր ուղղությունները՝ տեկտոնիկա, միներալոգիա, ապարագիտություն, սելսոլոգիա, հրաբխականություն, լիթոլոգիա, երկրաբանական քարտեզագրություն և այլն: Նա հատկապես կարևորում էր հնէաբանական հետազոտությունները, որոնց արդյունքում բնագետը հավաքագրել, առանձնացրել և նկարագրել է բրածո անողնաշարավոր կենդանիների մեկ տասնյակից ավելի՝ գիտության համար նոր ձևեր: Մասնավորապես հին Ջուղայի աշխարհահռչակ հայկական գերեզմանատեղիի մերձակայքից նկարագրել է մոտ 255 մլն տարի հնությամբ (վերին պերմ) մի նոր բրածո գլխատանու, որն, ի պատիվ հայ ժողովրդի, անվանել է *Nautilus armeniacum*, իսկ ներկայիս Նախիջևանի տարածքի հայկական Արծթավան գյուղի մերձակայքից (Նորավանքից 12 կմ արևմուտք)՝ հասակի ապարներից, մոտ 360 մլն տարի վաղեմության մի նոր բրածո ուստտանու նա անվանակոչել է, ի պատիվ Օրբելյան իշխանական տոհմի *Cryptiopsis (Spirifer) orbelianus*: Այն աննախադեպ քայլ էր համաշխարհային հնէաբանության մեջ, քանի որ, որպես կանոն, հնէաբանական նոր տեսակներն ընդունված չէր անվանակոչել իշխանական տոհմերի անուններով: Բեռլինի համալսարանում ուսանելու տարիներին Արիստոտել աշակերտել է աշխարհահռչակ փիլիսոփա Հեգելին, հայտնի երկրաբան-«պլատոնիստ» Լեոպոլդ ֆոն Բուխին, աշխարհահռչակ բնագետ, «XIX դարի Արիստոտել» Ալեքսանդր Հումբոլդտին և 1844թ. գարնանը առաջին անգամ Հայաստան է այցելել վերջինիս հորդորներով ու միջնորդությամբ:²⁰ Սանկտ Պետերբուրգի և Պրուսական գիտությունների ակադեմիաների իրական անդամ Հ. Արիստոտել գերմանացի հանրաճանաչ քիմիկոս Մարտին Կլապրոտի (1741-1817թթ.) թոռն էր և հայտնի ազգագրագետ-արևելագետ ու կովկասագետ Յուլի Կլապրոտի (1783-1835թթ.) զարմիկը, ինչպես նաև աշխարհահռչակ գերմանացի քիմիկոս, թերմոդինամիկայի հիմնադիր, ռուսահպատակ ակադեմիկոս Հերման Հեսի (1802-1850թթ.) փեսան, որի միջոցով աղջկա՝ Ադելաիդայի հետ Արիստոտել ամուսնացել է 50 տարեկան հասակում Սանկտ Պետերբուրգում:²¹ Հ. Արիստոտելը

¹⁹ Мелик-Адамян Г., Хачанов Х. Герман Абих – первооткрыватель “Армянского нагорья”. Арагац, 2010, № 6, стр. 116; Melik-Adamyany H., Khachanov Ch. Investigations by German Geologist H. von Abich in Armenia. INHIGEO Newsletter, 2011, № 43, p 49.

²⁰ Богачев В. Г. В. Абих – «отец Кавказской геологии». Труд. геол. института Азерб. филиала АН СССР, т.12, Баку, 1939, стр. 7; Волкова С., Тихомиров В. Жизнь и труды Г.В.Абиха. Очерки по истории геологических знаний, вып. 8, М., 1959, стр. 177.

²¹ Նույն տեղում, էջ 184:

հիրավի համարվում է Կովկասի և Հայկական լեռնաշխարհի «երկրաբանության հայրը», և իր ժամանակ դասվել է համաշխարհային մեծության երկրաբանների առաջին տասնյակում: Բացի հսկայածավալ գիտական ժառանգությունից (մոտ 200 տարաբնույթ աշխատություն), նա թողել է նաև մեծաթիվ ճանապարհորդական հուշագրություններ՝ նամակների և դաշտային գրքույկների տեսքով: Նամակների մի մասը գիտնականի մահվանից հետո՝ 1899թ., Վիեննայում հրատարակել է իր այրին՝ Ադելաիդա Աբիխը՝ «Aus Kakukasischen Landern Reisebrief von H. Abich» անվանմամբ: Ցավոք սրտի, այս հայանպաստ և հույժ կարևոր աշխատությունը առ այսօր չի թարգմանվել հայերեն, ռուսերեն կամ անգլերեն, չի վերահրատարակվել, և այսպիսով հասու չէ ընթերցողների լայն շրջանակներին: Այդ նամակների որոշ թարգմանված հատվածներ մեզ են հասել Ալբերտ Մուշեղյանի (1985) և Գայանե Շախկյանի (2009) ջանքերով:

1844թ. գարնանը Հ. Աբիխը Խաչատուր Աբովյանի հետ առաջին անգամ Թբիլիսիից սկսում է իր գիտական ճանապարհորդությունը դեպի Հայաստան և Մեծ Արարատի գագաթը բարձրանալու 3 անհաջող փորձից հետո (օգոստոսի վերջ և սեպտեմբերի սկիզբ) 1844թ. սեպտեմբերի 10-22-ը բարձրանում է Արագածի գագաթը և երկրաբանական ուսումնասիրություններ կատարում:²² Պատմական Շիրակի տարածքում Հ. Աբիխը բազմիցս գիտական ուսումնասիրություններ է կատարել 1944թ. աշնանը, 1859 և 1872թթ.²³ և բացի երկրաբանական բազմաբնույթ և հիմնարար նկարագրությունից²⁴ թողել է նաև խիստ ուշագրավ ու հետաքրքիր տեղեկություններ Անիի և Ալեքսանդրապոլի ճարտարապետության մասին: Կարևոր է նշել, որ 1844թ. հոկտեմբերի սկզբներին նա հյուրընկալվել է հայտնի կուպոզիտոր Նիկողայոս Տիգրանյանի (1856-1954թթ.) հոր՝ Թադևոսի տանը, որի նկարագրությունը տվել է իր նամակներից մեկում՝ հասցեագրված իր քույրերին: Գիտնականը նշում է. «Ձեր խիստ եվրոպական ճաշակին հաճելի կլինի, եթե ձեզ մի քիչ ման ածեմ լայն և ուղիղ փողոցներ ունեցող այս գեղեցիկ, հյուրասեր քաղաքում՝ Ալեքսանդրապոլում: Խանութներով շրջափակված հրապարակում ձեր ուշադրությունը կգրավի իտալական պատշգամբով մի մեծ երկհարկանի տուն ... երբ իմանաք, որ ձեր եղբայրն ապրել է այդտեղ հարուստ Տիգրանովի մոտ»:²⁵ Ներկայումս Աբովյան 152 հասցեով այդ տուֆաշեն կառույցը՝ Ամենափրկիչ եկեղեցու անմիջական հարևանությամբ, դեռևս կանգուն է և նրա պատին նպատակահարմար ենք գտնում վերը նշված իրադարձության մասին մի հուշատախտակ փակցնել:

Ուշագրավ են նաև հենց Ամենափրկիչ եկեղեցու մասին գիտնականի թողած տպավորությունները 1872թ. հունիսի 12-ին իր ուղարկած նամակում. «Շատ ավելի մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ ես Անի մայր տաճարն իր ողջ շքեղությամբ հարություն առած տեսա Ալեքսանդրապոլում՝ շնորհիվ տեղի լուսավոր-

²² Շախկյան Գ., *Հերման Աբիխը և Հայաստանը, Հայոց պատմության հարցեր*, № 282(10), Եր., 2009, էջ 143:

²³ *Նույն տեղում*, էջ 136-137:

²⁴ *Абихъ Г. Геология Армянского нагорья. Западная часть. Пятигорск, 1899, стр. 19-45.*

²⁵ *Մուշեղյան Ա., Հերման Աբիխը և Աբովյանը, Գիտություն և տեխնիկա*, № 12, 1985, էջ 30:

չական հայերի կրոնական և ազգային ոգու: Այդ համայնքը կարճ ժամանակվա ընթացքում կառուցել է նոր ժամանակների ամենագեղեցիկ ճարտարապետական շենքը: Այն կառուցվել է իր նախատիպին միանգամայն հավատարիմ եղանակով: Հեռվից իսկ զարմանք առաջացրեց իմ մեջ այդ վիթխարի նորակառույց շենքը, և ես երկար ժամանակ չէի կարողանում բաժանվել նրանից: Երկրին հատուկ փխրաքարի (տուֆ) երկու երանգները՝ կարմիր և մուգ սև, այստեղ շատ լավ են օգտագործվել՝ համաչափ ճարտարապետորեն, քան նույնը Անիում»:²⁶ Կարևոր է նշել, որ Ամենափրկիչ հոյակերտ եկեղեցին կառուցվել է 1859-1873թթ. տոհմիկ որմնադիրներ Պապիկ Կարապետյանի (Բարտաշոյանց) և Թադևոս Կարապետյանի (Անտիկյանց) կողմից Արդար Մանուկի ղեկավարությամբ՝ Անիի մայր տաճարի որոշակի նմանությամբ:²⁷ Եվ բնականաբար Հ. Աբիխը՝ 1844թ. Ալեքսանդրապոլ - Գյումրի կատարած իր առաջին այցելության ժամանակ այդ եկեղեցին չէր կարող տեսնել:

Հ. Աբիխի թողած մշակութաբանական ժառանգության մեջ առանձնապես կարևորվում են Անիում իր կատարած հետազոտությունները 1844թ. աշնանը:

Մեծանուն երկրաբանը, հիրավի լինելով հանրագիտական գիտելիքներով օժտված և խորապես տպավորված հայ ժողովրդի պատմամշակութային հարուստ ժառանգությամբ, դեռևս Ն. Մառի հանրահայտ պատմաճարտարապետական ուղղվածության արշավախմբից մոտ 50-60 տարի առաջ՝ 1844թ. աշնանը, շեղվելով իր երկրաբանական հետազոտություններից, 4 օր անցկացրեց հայոց մայրաքաղաքի շրջակայքում, հետազոտեց, գծանկարեց և մասնակիորեն չափազրեց նրա բազմաթիվ ճարտարապետական կոթողները, և վարպետորեն կազմեց մայրաքաղաքի առաջին հատակագիծը:²⁸

Ի սկզբանե, համաձայն նախնական պայմանավորվածության, գերմանացի երկրաբանը 1844թ. Անի պետք է այցելեր մեր մեծ հայրենակից Խաչատուր Աբովյանի հետ, սակայն, ինչ-ինչ պատճառներից ելնելով, նա Անի է մեկնում առանց Աբովյանի:²⁹ Զմայլված լինելով Անիի հոյակերտ ճարտարապետությամբ՝ մեծանուն բնագետը հեռվից երևացող երբեմնի թագավորանիստ մայրաքաղաքի պարիսպը համեմատում է հին Հռոմի պարիսպների հետ:³⁰

1844թ. նոյեմբերի 10-ին Երևանից Գերմանիա ուղարկած իր նամակում Անիի մասին նա նշում է. «Ամբողջ չորս օր ես Անիում էի՝ Բագրատունիների մայրաքաղաքում: Թեև 600 տարի շարունակ այն ենթարկվել է մարդկանց և բնական տարերքների ավերիչ ազդեցություններին, բայց և այնպես որոշ չափով լավ են պահպանվել Արևելքի այդ զարմանալի պետության ծաղկած օրերից մնացած հուշարձանները: Անվիճելիորեն, երկրի պատմության ամենանշանավոր աղբյուրներ-

²⁶ Շախլյան Գ., 2009, էջ 137-138:

²⁷ Մաթևոսյան Ս., 1985, էջ 28: Մանասյան Ս., Գրիգորյան Ա., Պողոսյան Ա., Շիրակի մարզ, Եր., 2002, էջ 49:

²⁸ Абиx Г. 1879, стр. 276, 278; Арутюнян В. Город Ани. Ер., 1964, стр. 14.

²⁹ Դոլուխանյան Ա., Անի մայրաքաղաքը Խ.Աբովյանի և նրա ժամանակակիցների գնահատմամբ, Պատմա-բանասիրական հանդես, № 1, 2010, էջ 49:

³⁰ Абиx Г. 1879, стр. 275.

րի թվին են պատկանում դրանք թե՛ իրենց ճարտարապետությամբ և թե՛ իրենց անհամար արձանագրություններով: Ինձ հաջողվեց նկարել ամբողջ քաղաքը, գծագրել ամենագլխավոր շենքերի հատակագծերը»:³¹ Մեկ այլ նամակում գիտնականը Անիի մասին ասում է հետևյալը. «Դժվար է բառերով արտահայտել այն հույակապ տպավորությունը, որ մարդ կարող է ստանալ այս ժայռակղզուց դեպ Ախուրյանի հովիտը և շրջակայքը բացվող տեսարանից, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա բարձրանում են միջնաբերդի ու հին քաղաքի աշտարակները»:³² Մեկ այլ նամակում էլ նա հաղորդում է հետևյալ կարևոր և իր արդիականությունը ցայսօր չկորցրած միտքը. «Իմ կատարած հետազոտությունները Անիում կարող են մեծ օգուտ բերել Հայաստանի պատմության ուսումնասիրությանը: Եվ հենց այդ աշխատանքների համար միայն արժեք ճամփորդել այդ կողմերը»: Անին խոշորագույն աստղ է Հայաստանի մյուս քաղաքների երկնականամարի վրա: Նա պայծառ ու դյուրիշ փայլ է տվել բարբարոս ժամանակների խավարի միջով:³³ Կարևոր է նշել, որ Արիխը պատճենահանում է նաև որոշ վիմական արձանագրություններ և այդ պատճենները ուղարկում Ֆրանսիայի ականավոր հայագետ Մարի Բրոսսեին (1802-1880թթ.):³⁴

ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫЕ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НЕМЕЦКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ XIX ВЕКА В ШИРАКЕ

___ Резюме ___

___ Г. Мелик-Адамян ___

Для исторической области Ширак, среди работ немецких путешественников-естествоиспытателей первоочередное значение имеют исследования академика, «отца» геологии Кавказа Германа Абиха (1806-1886), профессора Берлинского университета, ботаника и врача Карла Коха (1809-1879), профессора Мюнхенского университета, географа и этнографа Морица Вагнера (1813- 1887), директора Кавказского музея, зоолога и ботаника Густава Радде (1831-1903). Кроме естественнонаучных исследований, они оставили также интересные культурологические сведения, например, об архитектуре Гюмри и средневековой армянской столице Ани. Из немецких путешественников XIX века необходимо отметить также врача и дипломатического посланника Фрейгана и художника Кестнера.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Մելիք-Ադամյան Հայկ Հուսիկի – երկր. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտ, E-mail hmelik-adamyanyan@mail.ru

³¹ Շախկյան Գ., էջ 130:

³² Նույն տեղում, էջ 131:

³³ Նույն տեղում, էջ 131-132:

³⁴ Абих Г. 1897, стр. 276.